

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مسائل بشر در تمامی ادوار تاریخی، مقوله «تعلیم و تربیت کودکان» به‌عنوان آینده‌سازان جامعه بوده است (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۰، ص ۱۳). تعلیم و تربیت صحیح و اصیل از نظر بسیاری از متفکران و مربیان جهان، مهم‌ترین و بنیادی‌ترین راه برای حل بسیاری از مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی است، و چون کودکان مهم‌ترین و گران‌بهارترین منبع و سرمایه یک جامعه هستند، تنها از راه تعلیم و تربیت صحیح، بنیادی و اصیل، می‌توان از آنها انسان‌هایی مؤمن، متعهد، نیرومند، شایسته، دانشمند و مطلع به اصول انسانیت ساخت که با ایمان، دانش و مهارت‌ها و نگرش‌های آموخته شده خود، بسیاری از مشکلات و مسائل انسانی را از ریشه برکنند (پروند، ۱۳۸۵، ص ۵۶).

حوزه تعلیم و تربیت، که در سال‌های اخیر به‌شدت از دین متأثر شده، به دو مقوله توجه اکید داشته است: تربیت دینی و نقش دین در تربیت. این امر را می‌توان هم در کشورهای مسلمان و هم کشورهای غربی مشاهده کرد؛ چراکه در سال‌های اخیر، غرب شاهد رشد قابل ملاحظه‌ای علاقه به دین بوده است. همچنین برای کشور ایران نیز توجه به دین از دو جهت ضرورت دارد: نخست به سبب انقلابی که در ایران بر اساس دین به وقوع پیوسته و حفظ و بقای آن تا حد زیادی وابسته به تربیت دینی است؛ و دوم به سبب روند تحقیقات تربیتی در جهان که توجه بیشتری به تربیت دینی کرده است (داوودی، ۱۳۸۷، ص ۱۴). در نظام آموزشی ایران نیز این امر از اولویت خاصی برخوردار است و نقش مهم آموزش و پرورش را در ساختن شخصیت مطلوب دانش‌آموزان در پرتو تربیت دینی نمی‌توان نادیده گرفت. از این رو، عواملی همچون اهداف آموزشی، عوامل انسانی، روش‌های تدریس و کتاب‌های درسی هر یک، دارای سهم ویژه‌ای در تأثیرگذاری بر دانش‌آموزان است.

کتاب درسی یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین رسانه‌های آموزشی است، به‌گونه‌ای که می‌توان گفت: هرچند امروزه تأثیر پدیده «جهانی شدن» بر تعلیم و تربیت به اشکال گوناگونی همچون فناوری اطلاعات و ارتباطات، یادگیری الکترونیکی و فضای شبکه‌ای، فضای تعلیم و تربیت را به چالش کشانده است (عطاران، ۱۳۸۳)، اما در نظام آموزشی ایران، وسیله اصلی تعلیم و تربیت را همچنان کتاب درسی تشکیل می‌دهد و معلمان و دانش‌آموزان در فعالیت‌های یاددهی-یادگیری به این ماده آموزشی تکیه دارند. بنابراین، تهیه و تولید کتاب‌های درسی مناسب امری بسیار ضروری است (ملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۷). نقش و اهمیت کتاب‌های درسی در تعیین محتوا نیز به قدری زیاد است که کانون توجه تمامی دست‌اندرکاران آموزشی و تربیتی

بررسی محتوای کتاب «هدیه‌های آسمان» مقطع سوم ابتدایی (تألیف ۱۳۹۲) از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم

malizadeh@ens.uk.ac.ir

کلمه مزده علیزاده / کارشناس ارشد فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه شهید باهنر کرمان

سیدحمیدرضا علوی / استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان

دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۲۰ - پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۱۴

چکیده

هدف از پژوهش حاضر «بررسی محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم» است. به‌منظور وصول به هدف مزبور، از روش «تحلیل محتوا» استفاده شده است. نمونه آماری همان جامعه آماری است. ابزار پژوهش سیاهه «تحلیل محتوا» است که روایی آن حاصل گردید. واحد تحلیل، جمله و تصویر و واحد شمارش فراوانی بود. نتایج تحقیق مبین آن است که از میان چهار اصل استخراج گردیده، به همراه شاخص‌های آن از قرآن کریم، اصول «هدایت‌کنندگی محتوا» و «انگیزه‌بخشی محتوا» در این کتاب از جایگاه مناسبی برخوردارند. از آنجاکه دیگر اصول، از جمله «تدبربرانگیزی» از جایگاهی نسبی و «خلافت‌پروری» نیز از توجه اندکی برخوردار است، از این رو، ایجاد چالش‌های فکری بیشتر از طریق طرح سؤالات متنوع‌تر در متن و ترغیب دانش‌آموزان به کاوشگری در طبیعت و محیط پیرامون به‌منظور تفکر در جهان آفرینش و تفکر در خود و همچنین ایجاد فرصت‌های تازه به‌منظور خلق ایده‌های نو توسط دانش‌آموزان و به‌کارگیری آن ایده‌ها در عمل پیشنهاد می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، کتاب درسی، هدیه‌های آسمان، اصول، قرآن.

قرار گرفته است (یارمحمدیان، ۱۳۸۶). در دهه پایانی قرن بیستم، نظام آموزشی به سبب نقش خطیر خود در دوره ابتدایی و دیگر دوره‌ها، در مسابقه رقابت‌پذیری و سازگاری در مجامع تخصصی و بین‌المللی، توجه خود را اکیداً به محتوای آموزشی معطوف کرده است (مشایخ، ۱۳۸۳، ص ۲، به نقل از برونر). در واقع، یکی از رسالت‌های مهم مؤلفان و برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی آشنایی کامل با اصول یاددهی - یادگیری و اصول تنظیم محتواست تا مطلوب‌ترین محتوای آموزشی را انتخاب و به شیوه مناسب به دانش‌آموزان ارائه دهند (یارمحمدیان، ۱۳۸۶). در این میان، محتوای کتاب‌های تربیت دینی به سبب نفوذ در روح و جان و جسم دانش‌آموزان و تغییر باورهایشان در پرتو شکل‌گیری شخصیت آنها، درایت، ذکاوت و بصیرت بیشتری را در امر انتخاب محتوای آموزشی می‌طلبد. به‌منظور تحقق این مهم، نیاز به منبعی مطمئن و استوار در امر انتخاب محتواست و چون قرآن کریم از هنگام نزول تاکنون سرچشمه پیدایش و سرمایه پرورش بزرگ‌ترین و پاک‌ترین روح‌ها و بلندترین همت‌ها، استوارترین اراده‌ها، عمیق‌ترین افکار، عالی‌ترین معارف، نغزترین ادبیات و دل‌انگیزترین هنرها در عرصه‌های گوناگون فکری، علمی، اجتماعی، ادبی و هنری مسلمانان در همه اکناف عالم و پهنه تاریخ پرافتخار فرهنگ و تمدن اسلامی بوده، بدین‌روی، از عمده‌ترین و مهم‌ترین مسائل جامعه مسلمانان کشف اصول و فنون آموزشی از چنین کتاب عالی‌قدری است (برومند، ۱۳۸۰، ص ۱).

به عبارت دیگر، ضرورت توجه به اصول انتخاب محتوای آموزشی از بطن قرآن کریم، به‌عنوان جامع‌ترین، مطمئن‌ترین، استوارترین و غنی‌ترین کتاب الهی، که هیچ شک و تردیدی در آن راه ندارد «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ...» (بقره: ۲)، امری است اساسی و چون اصول برگرفته از قرآن کریم اصولی ثابت است که در هیچ زمان و عصری و در هیچ دوره‌ای قابل تغییر و تحول نیست، بنابراین، می‌توان طی قرن‌های متمادی از آنها به‌عنوان اصولی ثابت و اساسی در امر انتخاب محتوای آموزشی بهره جست. ازاین‌رو، توجه به این مهم، از سوی تدوین‌کنندگان کتاب‌های درسی، از جمله کتاب آموزشی و تربیتی هدیه‌های آسمان، می‌تواند موجب غنای هرچه بیشتر این کتاب و فراهم نمودن زمینه‌های لازم برای رشد و شکوفایی استعدادها و پرورش صحیح کودکان امروز به‌عنوان سرنوشت‌سازان جامعه فردا گردد.

همچنین حل بسیاری از مشکلات نظام آموزشی مستلزم بررسی و تحلیل و ارزیابی کتاب‌های درسی است تا از این طریق، در امر مطلوب‌تر کردن هرچه بیشتر کیفیت کتاب‌های

آموزشی در جهت رشد و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان، مؤلفان را یاری رساند. در سال‌های اخیر، تغییرات زیادی در کتاب‌های دوره ابتدایی صورت گرفته که یکی از آنها تغییرات، اصلاح و بازنگری کتاب هدیه‌های آسمان پایه سوم ابتدایی است. این کتاب، که قبلاً تحت عنوان تعلیمات دینی ارائه می‌گردید، از سال ۱۳۸۱ با نام و با محتوایی جدید ارائه می‌گردد (ایمانی و مظفر، ۱۳۸۲). همچنین از آن نظر که محتوای این کتاب در سال ۱۳۹۲ به صورت اساسی تغییراتی کرده است، لازم دانسته شد محتوای آن از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم بررسی شود.

مطابق دیدگاه اسلام، مکتب خداپرستی از پیدایش بشر در جهان پایه‌گذاری شده و در عالی‌ترین دوره آن، به صورت مکتب عالی اسلام به وجود آمده است (داورپناه، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۶۹). آیات قرآن برنامه تعلیم و تربیت جهان بشریت و همیشگی است و نظر به واقعه خاصی ندارد؛ زیرا خداوند متعال از نظر تعلیم و تربیت، مکتب عالی قرآن را برای همیشه در جهان دایر و پاینده می‌دارد (همان، ج ۱۰، ص ۴۱۵). از نظر شهید مطهری، معنویت و زندگی معنوی انسان صرفاً از طریق نبوت، دین و کتاب‌های آسمانی تأمین می‌گردد. ازاین‌رو، کلام خدا و حدیث بهترین منبع برای تدوین محتوا در فرایند برنامه‌ریزی درسی است. علاوه بر این، روش‌ها و فعالیت‌های مربوط به برنامه درسی باید بر آموزه‌هایی مبتنی باشد که به‌طور عمده، به واقعیت جهان هستی، انسان، جایگاه انسان در جهان، آفریدگار جهان و انسان، مبدأ و مقصد آفرینش مربوط گردد (پوردهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۱، ص ۸۴). همچنین از جمله رویکردهای رایج در تعلیم و تربیت اسلامی، می‌توان به رویکرد مبتنی بر قرآن و سنت (برگرفته از *دانش‌نامه جهان اسلام*) اشاره کرد. این رویکرد، که در تعلیم و تربیت اسلام غالب بوده و از کهن‌ترین رویکردها محسوب می‌گردد، سعی دارد همه اصول و فروع نظری و عملی را از قرآن کریم و سنت پیامبر ﷺ و امامان معصومین ﷺ اخذ کند. ازآن‌رو که این رویکرد با گذشت زمان به سه گرایش تقسیم شد، گرایش دوم آن گرایشی است که با نگاه اخلاقی به گزینش آیات و روایات می‌پردازد و با بهره‌گیری از اصول، که آنها را هم از متن استخراج می‌کند و هم از تجربیات فردی و اجتماعی و اندکی و هم از منابع عرفانی و فلسفی استفاده می‌کند، به توضیح و تشریح آنها می‌پردازد (باغستانی، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۵۳۶-۵۳۴). ازاین‌رو، رویکرد غالب پژوهش حاضر نیز رویکرد مبتنی بر کتاب و سنت است که تلاش می‌گردد با

توجه به آیات قرآن، اصول انتخاب محتوای آموزشی استخراج گردد و بر مبنای آن، محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی بررسی گردد.

در خصوص پیشینه تحقیق، لازم است ذکر شود که به سبب تألیف جدید کتاب حاضر در سال ۱۳۹۲، به نظر می‌رسد تاکنون تحقیقی درباره آن صورت نگرفته است. از این رو، مهم‌ترین یافته‌های تحقیقاتی که با موضوع انتخاب محتوا انجام گرفته و همچنین تحقیقاتی که به بررسی این کتاب در تألیف‌های قبلی پرداخته‌اند، به اجمال ارائه می‌گردد:

رون (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «میزان رعایت معیارهای عام در انتخاب و سازمان‌دهی محتوای کتاب درسی دوره ابتدایی نظام آموزش و پرورش ایران»، به بررسی این معیارها از نظر معلمان مجرب پرداخته و به این نتیجه رسیده است که با وجود رعایت بیشتر معیارهای چهارده‌گانه در انتخاب محتوای درسی دوره ابتدایی، اما توجه به برخی شاخص‌ها، مانند تناسب محتوا با قدرت درک دانش‌آموزان، به‌ویژه در کتاب‌های دینی، ریاضی و علوم، کم توجهی به تربیت دینی و اجتماعی و اخلاقی، مهارت‌های تفکر و مانند آن در حد متوسط و یا ضعیف بوده است.

همچنین وی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مبانی، اصول و فرایند تألیف کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در نظام آموزش و پرورش ایران»، در پاسخ به یکی از سؤالاتش، به این نتیجه رسیده است که مؤلفان ضمن رعایت اصول چهارده‌گانه در انتخاب محتوا، به برخی از اصول، همانند توجه به رشد همه‌جانبه دانش‌آموز، ایجاد آمادگی برای برخورد صحیح با مسائل اجتماعی، و توجه به یافته‌ها و اطلاعات جدید علمی کم‌توجه بوده‌اند.

امینی، الهی‌نژاد و زارعی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های مهدویت»، به بررسی مؤلفه‌های مهدویت در دو بخش درس و تصاویر پرداختند و نتیجه گرفتند که توجه به نمادها و مؤلفه‌های «مهدویت» در کتاب‌های درسی یادشده بسیار کم است.

ابراهیم صالحی و چهارباشلو (۱۳۸۹) در تحقیقی با عنوان «تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی آموزشی دوره ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های خلاقیت به‌عنوان یکی از راه‌های پرورش خلاقیت دانش‌آموزان»، به بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های خلاقیت در محتوای کتاب‌های درسی ابتدایی در سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۸۷ پرداختند و نتیجه گرفتند که توجه متعادلی به مؤلفه‌های خلاقیت در محتوای کتاب‌های درسی ابتدایی نشده است. همچنین ضریب اهمیت در کتاب هدیه‌های آسمان صفر ارزیابی گردیده است.

زمانی و دهقانی (۱۳۸۷) در تحقیقی با عنوان «میزان فعال بودن و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کار پایه چهارم دبستان»، به میزان فعال و غیرفعال بودن جملات، پرسش‌ها و تصاویر دو کتاب مزبور پرداختند و نتیجه گرفتند که متن و تصاویر کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کار پایه چهارم (۱۳۸۴-۱۳۸۳) به روش غیرفعال و پرسش‌های هر دو کتاب به روش فعال تدوین گردیده است.

فتی جنس، اوست و میدما (۲۰۱۱) در تحقیقی با عنوان «آموزش و پرورش دینی در دو بخش از جوامع غیردینی (مقایسه هلند و ترکیه)» به بررسی تاریخچه‌ای از نظام آموزش و پرورش هلند و ترکیه در ارتباط با مذهب، روش‌های گوناگون، رابطه بین مذهب و چگونگی وضعیت آن در دو کشور و موضوعات برنامه آموزش و پرورش و کتاب‌های درسی که تألیف و تأیید شده پرداختند و به این نتیجه‌گیری رسیدند که در مقایسه دو کشور، شباهت‌های چشم‌گیری در باب مذهب در آموزش و پرورش آنها مشاهده می‌شود.

با نگاهی به تحقیقات انجام شده، می‌توان دریافت تاکنون پژوهشی که از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم به بررسی کتاب هدیه‌های آسمان بپردازد، انجام نگرفته است. علاوه بر آن، تمام تحقیقات انجام شده متعلق به تألیف‌های قبلی این کتاب بوده است. بدین‌روی، پژوهش حاضر گامی کوچک در این زمینه به شمار می‌رود تا به‌کارگیری هرچه مطلوب‌تر این کتاب را توسط دست‌اندرکاران و مؤلفان آموزشی و تربیتی فراهم نماید. در این زمینه، سؤالات تحقیق عبارتند از:

۱. اصول و شاخص‌های مربوط به هر اصل، در امر انتخاب محتوای آموزشی از منظر قرآن کریم چیست؟
  ۲. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد به این اصول توجه شده است؟
- بر اساس سؤال کلی مزبور، چهار سؤال فرعی نیز مطرح می‌گردد:
- الف. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد به اصل «هدایت‌کنندگی» همراه با شاخص‌های آن توجه شده است؟
  - ب. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد به اصل «تدبیرانگیزی» همراه با شاخص‌های آن توجه گردیده است؟

شد و پس از تسلط کامل بر متن، کتاب تحلیل گردید. سپس با فاصله ده روز کتاب مجدداً تحلیل شد و میزان ضریب همبستگی ۹۵ درصد مشخص گردید.

روش جمع‌آوری و تجزیه - تحلیل اطلاعات

منبع اصلی در پژوهش حاضر، قرآن کریم است و سایر کتب، از جمله تفاسیر و لوح‌های فشرده مرتبط منابع ثانویه محسوب می‌شوند. مراحل جمع‌آوری شامل خواندن آیات قرآن کریم، استخراج آیات (اصول و شاخص‌های انتخاب محتوا) و سپس توصیف و تحلیل آنهاست. شیوه تجزیه - تحلیل داده‌ها در برخی آیات، عمدتاً استنتاج یا استدلال است. برای مثال، در استنتاج شاخص «آرامش‌بخشی محتوا»، در اصل «انگیزه‌بخشی محتوا» با استفاده از روش قیاسی، این‌گونه استنتاج شد:

مقدمه اول: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸)؛ با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌گیرد.

مقدمه دوم: قرآن خواندن هم نوعی یاد خداست.

نتیجه: قرآن خواندن هم موجب آرامش قلب‌ها می‌گردد.

پس از آن، ابتدا محتوای هر یک از دروس به اجزای تشکیل‌دهنده آن تقسیم گردید که شامل بخش‌های ذیل است: عنوان درس، متن درس، فعالیت‌های یادگیری در هر درس، اعم از «بدانیم»، «بیندیشیم»، «گفت‌وگو کنیم» و «تصاویر» که جملات و تصاویر هر یک از این مقولات به‌عنوان یک واحد تحلیل در نظر گرفته شد. روش شمارش نیز فراوانی در نظر گرفته شد. سپس محتوای هر یک از این مقولات ذکر شده در تک‌تک جملات و تصاویر بر اساس وجود یا عدم شاخص‌های هر یک از اصول شمارش و تحلیل شد، به این صورت که در صورت مشاهده هر شاخص در هر جمله یا تصویر، علامتی در جلوی شاخص مربوطه در سیاهه قرار داده می‌شد که در آخر، این علامت‌ها شمارش شد و فراوانی و درصد آنها به دست آمد. دارا بودن هر چه بیشتر اصول و شاخص‌های ذکر شده در کتاب حاکی از توجه به اصول انتخاب محتوای آموزشی از منظر قرآن کریم و پایین بودن هر یک از اصول و شاخص‌ها نشان از کم‌توجهی به اصول انتخاب محتوای آموزشی از منظر قرآن کریم بود.

یافته‌ها

۱. اصول انتخاب محتوای آموزشی از منظر قرآن کریم و شاخص‌های مربوط به آن چیست؟

پیش از ورود به بحث اصلی، لازم است ابتدا تعریفی از «اصول تربیتی» ارائه گردد. «اصول تعلیم و تربیت» مجموعه قواعد، باید‌ها و دستورالعمل‌های کلی هستند که در امر تعلیم و

ج. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد اصل «خلافت‌پروری» همراه با شاخص‌های آن رعایت شده است؟

د. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد به اصل «انگیزه‌بخشی» همراه با شاخص‌های آن توجه گردیده است؟

شیوه پژوهش و روش آن

به‌منظور رسیدن به اهداف مزبور، پژوهش حاضر به صورت کمی مطرح گردیده و با روش «تحلیل محتوا» به تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی پرداخته است. از روش «تحلیل محتوا» برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن استفاده می‌گردد. در این روش، محتوای آشکار پیام‌ها به صورت نظام‌دار و کمی توصیف می‌گردد (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۱۳۳). همچنین در این روش، اولین قدم شناسایی مقوله‌های تحت بررسی و تهیه فهرستواره‌ای از شاخص‌های این مقوله‌هاست. سپس محتوا بر اساس فهرستواره‌های تهیه شده، به وسیله پژوهشگران تحلیل می‌گردد و میزان شاخص‌های هر مقوله در محتوا تعیین می‌گردد (دهقانی و زمانی، ۱۳۸۷، ص ۸).

جامعه و نمونه آماری

در پژوهش حاضر، جامعه آماری محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی تألیف جدید (۱۳۹۲) است که تمام دروس، فعالیت‌های یادگیری و تصاویر در آن بررسی شد. نمونه آماری نیز به سبب محدود بودن جامعه آماری، همان جامعه آماری در نظر گرفته شده است.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش حاضر، یک سیاهه تحلیل محتوای محقق‌ساخته است که هر یک از اصول انتخاب محتوا به همراه شاخص‌های مربوط به خود از قرآن کریم استخراج و در آن ثبت و تعریف شد.

روایی و پایایی پژوهش

به‌منظور تعیین روایی پژوهش، تمامی اصول و شاخص‌های استخراج گردیده از قرآن کریم به رؤیت هشت تن از استادان بخش «الهیات و معارف اسلامی» و «علوم تربیتی» رسانده شد که با توجه به نظرات آنها، سیاهه اصلی تحلیل محتوا تنظیم گردید. برای برآورد پایایی، کتاب حاضر چهار بار مطالعه

تربیت، راهنمای عمل قرار می‌گیرند و به معلم می‌گویند برای رسیدن به هدف منظور، چه باید کرد (باقری، ۱۳۸۶، ص ۸۷). در پژوهش حاضر، اصول به‌منزله باید‌ها و دستورالعمل‌های کلی هستند که بر مبنای قرآن کریم، می‌توانند به‌عنوان راهنمایی در امر انتخاب محتوای آموزشی توسط برنامه‌ریزان درسی و تدوینگران محتوای آموزشی مد نظر قرار گیرند. با توجه به آنکه در امر انتخاب محتوای آموزشی از قرآن کریم، اصول بی‌شماری را می‌توان استخراج کرد، آنچه این تحقیق در این زمینه دنبال می‌کند مضمون چهار اصل استخراج گردیده به همراه شاخص‌های آن از قرآن کریم است. جدول‌های ذیل، هر یک از این اصول و شاخص‌ها را با ذکر آیه ذکر کرده است:

جدول (۱): اصل «هدایت‌کنندگی محتوا» و شاخص آن و مصادیق قرآنی

الف. اصل «هدایت‌کنندگی محتوا»

یکی از معیارهای مهمی که در امر انتخاب محتوای آموزشی، باید بدان توجه شود معیار «هدایت‌کنندگی محتوا» است. در واقع، اولین قدم در انتخاب متون آموزشی، باید حرکت به سمت خدا باشد؛ چنان‌که قرآن کریم خود را یک کتاب هدایت‌کننده معرفی می‌کند: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلْبُيُوتِ الَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ...» (اسراء: ۱۷) که مایه سعادت بشر است و به پایدارترین و سودمندترین حالات و اولادترین اولویت‌ها هدایت می‌کند (کمالی، ۱۳۷۲، ص ۲۵).

شاخص

سوق‌دهنده به سمت خداوند متعال و صراط مستقیم: محتوایی که مخاطب را به سمت یگانه معبود و صراط مستقیم سوق دهد، محتوای هدایت‌کننده‌ای محسوب می‌گردد؛ زیرا قرآن کریم در هر لحظه، مخاطب را به سمت یگانه معبود هستی و صراط مستقیم سوق می‌دهد: «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام: ۱۶۲)؛ بگو نماز و اعمال و زندگی و مرگ من همه از آن خداست: «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ...» (انعام: ۱۵۳)؛ این است راه راست من. پس، از آن پیروی کنید و از راه‌های دیگر، که شما را از راه وی پراکنده می‌سازد، پیروی نکنید؛ و «صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً» (بقره: ۱۳۸)؛ رنگ خدایی بپذیرید و چه رنگی بهتر از رنگ خدایی است؟

جدول (۲): اصل «تدبیرانگیزی محتوا» و شاخص‌های آن و مصادیق قرآنی

ب. اصل «تدبیرانگیزی محتوا»

اسلام دین تعقل است و اساس و زیربنای احکام خود را تحفظ بر عقل قرار داده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۹۰). تعلیم و تربیت اسلامی نیز عقل را بسیار ارج می‌نهد و آن را بالارزش‌ترین گوهر وجودی انسان می‌داند. می‌توان به صراحت گفت که محتوای آموزشی باید تدبیرانگیز باشد؛ زیرا قرآن کریم به روشنی در آیات خود، این اصل به نمایش گذاشته و حتی به آن امر فرموده است: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَوْجِدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نساء: ۸۴)؛ «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد: ۲۴).

شاخص‌ها

- تفکر در خود: او کسی است که شما را از خاک آفرید، سپس از نطفه‌ای، سپس از علقه... شاید در این مراحل بیندیشید (غافر: ۶۷).
- تفکر در خدا (اسما و صفات الهی): این قرآن ابلاغی برای مردم است تا به وسیله آن، انداز شوند و بدانند که او خدای یکتاست و صاحبان اندیشه بند گیرند (ابراهیم: ۵۲).
- تفکر در جهان آفرینش (اعم از طبیعت و دیگر موجودات زنده): در آفرینش آسمان‌ها، زمین و آمد و شد شب و روز و کشتی‌هایی که در دریا به نفع مردم در حرکت هستند... نشانه‌هایی است برای گروهی که فکر می‌کنند (بقره: ۱۶۴). آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده است؟ (غاشیه: ۱۷).
- تفکر در تاریخ... آیا در زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت حال گذشتگان چگونه بود... چرا تعقل نمی‌کنند؟ (یوسف: ۱۰۹).
- سؤال کردن (متفکرانه)... بگو آیا بینا و نابینا مساوی‌اند؟ پس چرا نمی‌اندیشید؟ (انعام: ۱).

جدول (۳): اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» به همراه شاخص‌های آن و مصادیق قرآنی

ج. اصل «خلاصیت‌پروری محتوا»

هیچ مکتبی به اندازه اسلام به خلاصیت و تفکر خلاق در انسان توجه نداشته است. در قرآن کریم، هم صلاح حیات وابسته به تفکر صحیح معرفی و هم مکرر به تفکر خلاق دعوت شده است (طباطبایی، به نقل از حسینی، ۱۳۸۷، ص ۲۷). قرآن کریم جهانی از موضوعات جدید و تفکر خلاق را بر روی انسان جست‌وجوگر و فکور می‌گشاید (بنیاد پژوهش‌های حوزه و دانشگاه، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۱). این خلاصیت و نوآوری را حتی در آیات تکراری قرآن هم می‌توان مشاهده نمود (فرائی، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۴۴۶).

شاخص‌ها

- پروزش حواس و عقل: آیا به آسمان بالای سرشان نگاه نکردند که چگونه آن را بنا کردیم؟ (ق: ۶)
- جرت‌آموزی و شهادت: «فَجَعَلْنَاهُمْ جُدَادًا إِبْرَاهِيمَ لَأَبَىٰ لَهُمْ لَمَلَهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ» (انبیاء: ۵۸). در این آیه، شجاعت حضرت ابراهیم در گذاشتن تیر بر دوش بت بزرگ در جهت بیدار ساختن فطرت خفته مشرکان را می‌توان نوآوری و خلاصیت وی دانست.
- تبعیت نکردن کورکروانه از دیگران: کسانی که سخنان را خوب می‌شنوند و از نیکوترین آنها پیروی می‌کنند، آنها کسانی هستند که خدا هدایتشان کرده و آنها خردمندند (زمر: ۱۸).
- تفکر انتقادی (سازنده): و زمانی که (ابراهیم) به پدر و قومش گفت: این مجسمه‌های بی‌روح چیست که می‌پرستید؟ (انبیاء: ۵۲)
- افزایش وسعت دید: و خداوند بر همه آنها احاطه دارد. (بروج: ۲۰)
- تصویرسازی ذهنی (توسعه تخیلات)

برای کسی که از مقام پروردگارش خائف شود دو باغ بهشتی است (الرحمن: ۴۶)... که در آنها انواع نعمت‌ها و درختان پرطراوت است (الرحمن: ۴۸)... و در آنها دو چشمه همیشه جاری است (الرحمن: ۵۰)... که از هر میوه‌ای دو نوع وجود دارد... (الرحمن: ۵۲). در اینجا، بیان قرآن از بهشت به‌گونه‌ای است که مخاطب می‌تواند لحظه به لحظه، صحنه‌های آن را در ذهن خود به تصویر بکشد. همچنین قرآن کریم در عین زیبایی و جذایت، کاملاً مستند و منطقی، محتوای عقلانی خود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۴، ص ۴۷۸) و گاهی معقولات را به محسوسات و گاهی هم امور حسی را به یک امر خیالی تشبیه می‌کند؛ از جمله زمانی که می‌فرماید: «إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ * طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ» (صافات: ۶۵-۶۴) (تفصیله تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۴۳۴). در اینجا، قرآن با تشبیه درخت زقوم به سرهای شیاطین، سعی دارد چه‌راهی زشت و وحشتناک از شیطان را در ذهن مخاطب ترسیم نماید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۷۲).

جدول (۴): اصل «انگیزه‌بخشی محتوا» و شاخص‌های آن و مصادیق قرآنی

د. اصل «انگیزه‌بخشی محتوا»

قرآن کریم کتاب انگیزه‌بخشی است و «از مجموع آیات قرآن، شاید بتوان بیش از هزار آیه برای الگوهای انگیزش انسان آورد» (رضایی اصفهانی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۸۲). برای مثال، زمانی که پروردگار می‌فرماید: «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (مائده: ۱۶) در این آیه مبارکه، نور بودن قرآن، برکت بودن آن، حرکت به سمت راه‌های امنیت و سلامت در پرتو قرآن کریم و هدایت شدن از جمله عوامل انگیزشی قرآن کریم به انسان است.

شاخص‌ها

- نیوید بکنواختی در متن: از طریق الف. تصویرسازی ذهنی در متن؛ همانند آنچه در قسمت تصویرسازی ذهنی در اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» بیان گردید؛ ب. ایجاد سؤال در متن؛ ای جن و انس، کدامین نعمت‌های خدایان را انکار می‌کنید؟ (الرحمن: مکرر)؛ ج. ارائه مثال‌های گوناگون؛ همچون مثال زدن به پشه «... مَا يَعْوَضُهُمْ لَمَّا قُوتِهِمْ...» (بقره: ۲۶)؛ د. بیان یک داستان در متن؛ مانند ارائه داستان سرگذشت قوم عاد در اواسط سوره احقاف؛ ه. ایجاد فراز و فرود در جملات متن؛ برای مثال: «در آن هنگام که خورشید در هم کوبیده شود و ستارگان بی‌فروغ گردند، و کوه‌ها به حرکت درآیند...» (شمس: ۱-۳). در اینجا، آیات ریتم تند و هیجان‌آور دارد، ولی در جایی که سخن از بهشت است آیات با ریتمی کاملاً آرام بیان می‌گردد.
- بیان مسائل نو و بدیع علمی (با نگاهی معنوی): برای مثال: سخن گفتن قرآن از حرکت زمین مانند گهواره: «الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا...» (طه: ۵۳)، و این مسئله‌ای است که به‌تازگی بر دانشمندان مکشوف گشته است و یا معلق بودن ستارگان، ماه و خورشید در فضا: «وَالْقَمَرَ قَدْرًا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْوَةِ الْقَدِيمِ» (یس: ۳۹) (ابینی، ۱۳۶۱، ج ۱۴، ص ۱۳). امروزه با گذشت زمان و پیشرفت علم و دانش و خرد انسان هر روز پرده از آیات جدید و اسرار تازه‌ای از هستی برداشته می‌شود و روز به روز بر عظمت و قدرت و عمق حکمت پروردگار می‌افزاید و این مهم همچنان ادامه دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۵۷۷). بدین‌روی، آگاه کردن متعلمان از این کشفیات در پرتو نگاهی عارفانه بسیار مهم است و قطعاً انگیزه آنها به خواندن متن را افزون‌تر می‌سازد؛ زیرا علاقه بشر به علم و بررسی آن همواره از اسرار حوادث و میلی فطری در انسان بوده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۶۵).
- آرامش‌بخشی محتوا: چنان‌که در آیه ۲۸ سوره مبارکه رعد بیان گردیده است: «... الا بذکر الله تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» یاد خدا موجب آرام شدن دل‌هاست که می‌توان گفت: قرآن خواندن هم نوعی یاد خداست. از این‌رو، با قرآن خواندن هم قلب‌ها آرامش می‌یابند.

۲. در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) تا چه حد به این اصول توجه گردیده است؟

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای (جملات و تصاویر) کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) در قالب جداول ذیل بیان گردیده است:

جدول (۵): توزیع شاخص‌های اصل «هدایت‌کنندگی محتوا» در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)

نام کتاب	تعداد جملات	تعداد تصاویر	کل واحد ثبت شده	سوق دهنده به سمت خداوند متعال و صراط مستقیم	جمع کل
هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)	۱۰۳۶	۷۲	۱۱۰۸	ف ۹۰۱	۹۰۱
				د %۸۱/۳۱	%۸۱/۳۱

همان‌گونه که در جدول (۵) ملاحظه می‌گردد، در اصل «هدایت‌کنندگی محتوا» در کتاب هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲) از تعداد ۱۱۰۸ واحد ثبت شده جمله و تصویر، شاخص سوق‌دهندگی به سمت خدا و صراط مستقیم با فراوانی ۹۰۱ واحد جمله و تصویر (۸۱/۳۱ درصد) از جایگاه مطلوبی برخوردار است.

جدول (۶): توزیع شاخص‌های اصل «تدبیربرانگیزی محتوا» در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)

نام کتاب	تعداد جملات	تعداد تصاویر	کل واحد ثبت شده	تفکر در خود		تفکر در صفات خدا	تفکر در جهان آفرینش	تفکر در تاریخ	سؤال کردن	جمع کل
				ف	د					
هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)	۱۰۳۶	۷۲	۱۱۰۸	۱۹	ف	۸۵	۴۹	۹۱	۵۸	۳۰۲
				%۱/۷۱	د	%۷/۶۷	%۴/۴۲	%۸/۲۱	%۵/۲۳	%۲۷/۲۵

همان‌گونه که در جدول (۶) ملاحظه می‌گردد، در اصل «تدبیربرانگیزی محتوا» از تعداد ۱۱۰۸ واحد ثبت شده در کتاب، شاخص «تفکر در تاریخ» با ۹۱ واحد (۸/۲۱ درصد) جمله و تصویر، بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است و پس از آن، شاخص «تفکر در اسما و صفات خدا» از ۸۵ واحد فراوانی (۷/۶۷ درصد) در امر تدبیربرانگیزی محتوا برخوردار است. سپس به ترتیب، شاخص‌های «سؤال کردن» (متفکرانه) با فراوانی ۵۸ واحد (۵/۲۳ درصد)؛ تفکر در جهان آفرینش (اعم از طبیعت و موجودات زنده دیگر) با فراوانی ۴۹ واحد (۴/۴۲ درصد)، تفکر در موجودات دیگر زنده نیز با فراوانی ۳ از کمترین فراوانی برخوردار بود؛ و «تفکر در خود» با فراوانی ۱۹ واحد (۱/۷۱ درصد) از جایگاه کم‌رنگی برخوردارند. بنابراین، باید توجه داشت از آن‌رو که دانش‌آموزان این مقطع در سال سوم به سر می‌برند، مهارت‌های شناختی و قدرت تفکر در آنها به سرعت در حال افزایش است. همچنین قدرت توجه و استدلال و پردازش اطلاعات در آنها نیز به نحو چشم‌گیری در حال رشد است. پس این مهم است که به بهترین و مؤثرترین شکل، درصدد به‌کارگیری سطوح عالی ذهن آنها برآییم و اجازه رکود ذهنی، به‌ویژه در این سنین حساس را به آنها ندهیم. بنابراین، در جهت نیل به این مهم، می‌توان نکات ذیل را به کار بست:

۱. ارائه پرسش‌های کلیدی تر و متنوع‌تر (نظیر پرسش‌های ابهام‌آمیز، قضاوت‌گونه، استدلالی و انتقادی) و مطرح ساختن آنها به گونه‌های متفاوت در جهت برانگیختن توجه و تفکر بیشتر متعلمان در محتوا؛

۲. فراهم آوردن زمینه پرسشگری برای دانش‌آموزان از طریق متن و اجازه طرح سؤال از متن دروس توسط خود آنها به‌منظور درک بهتر متن و یادگیری عمیق‌تر آن؛

۳. ترغیب دانش‌آموزان به جست‌وجوهایی کاوشگرانه در طبیعت و قرار گرفتن در فضای واقعی به‌منظور تفکر در جهان آفرینش؛ زیرا تفکر در جهان آفرینش به صورت اکید از سوی قرآن کریم مطرح شده و چون کتاب تنها در درس دوم (غروب یک روز بهاری) به ارائه توصیفی از طبیعت پرداخته است که نمی‌تواند چندان در پرورش بعد عقلانی متعلمان تأثیرگذار باشد، بدین‌روی، مطلوب‌تر است کتاب دانش‌آموزان را هرچه بیشتر به سمت سیر و تفحص در طبیعت سوق دهد. این‌گونه است که آنها با دیدن یک نشانه زیبا، نه تنها به آن اثر، بلکه از آن اثر به خالق آن پی می‌برند که چگونه در نهایت ظرافت و زیبایی به خلق چنین پدیده‌ای پرداخته است. برای مثال، کتاب می‌تواند از دانش‌آموزان بخواهد با گذری در طبیعت، ریشه‌های خشکیده درختان، برگ‌های گوناگون و یا گیاهان و گل‌ها را جمع‌آوری کنند و سپس آنها را همراه خود به کلاس بیاورند و درباره آنها گفت‌وگو کنند، و یا از دید خود، هرچه را در همان برگ یا گل می‌بینند با زبان کودکانه تشریح کنند. در واقع، با این کار، دانش‌آموزان یاد می‌گیرند که مباحث آموزشی تنها جملاتی در کتاب درس نیستند که باید به حافظه سپرده شوند و پس از امتحان دادن فراموش گردند، بلکه با به‌کارگیری آنها در عمل است که می‌توان دنیای حافظه را با دنیای خارج مرتبط ساخت.

۴. ارائه مباحثی بیشتر در باب تفکر در خود، به‌عنوان مقدمه‌ای برای شناخت بهتر خداوند و برانگیختن توجه دانش‌آموزان به استعدادهای عالی نهفته در وجودشان.

جدول (۷): توزیع شاخص‌های اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)

نام کتاب	تعداد جملات	تعداد تصاویر	کل واحد ثبت شده	پرورش حواس و عقل	جرئت‌آموزی و شهامت	تبعیت نکردن کورکورانه از دیگران	تفکر انتقادی سازنده	افزایش وسعت دید	تصویرسازی ذهنی	جمع کل
هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)	۱۰۳۶	۷۲	۱۱۰۸	۳۵	۳۰	۱۰	۶	۱۲	۴۷	۱۳۳
				%۳/۱۵	%۲/۷	%۰/۹	%۰/۵۴	%۱/۰۸	%۴/۲۴	%۱۱/۹۱

مطابق با جدول (۷)، در اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» از ۱۱۰۸ واحد ثبت شده، شاخص تصویرسازی ذهنی با فراوانی ۴۷ واحد (۴/۲۴ درصد) و پس از آن شاخص پرورش حواس و عقل با فراوانی ۳۵ واحد (۳/۱۵ درصد) با وجود بار خلاصیت‌پروری اندک خود، اما نسبت به شاخص‌های دیگر، بیشترین میزان خلاصیت‌پروری را در دانش‌آموزان دارد. شاخص‌های دیگر - به ترتیب - «جرئت‌آموزی و شهامت» با فراوانی ۳۰ واحد (۲/۷۰ درصد)، «افزایش وسعت دید» با فراوانی ۱۲ واحد (۱/۰۸ درصد)، «تبعیت نکردن کورکورانه از دیگران» با فراوانی ۱۰ واحد (۰/۹۰ درصد) و «تفکر انتقادی» ۶ واحد (۰/۵۴ درصد) از فراوانی اندکی برخوردارند. از این رو، با توجه به اهمیت روزافزون مسئله «خلاصیت» و ضرورت آن در کتاب‌های درسی، مطلوب‌تر است مؤلفان این کتاب با در نظر گرفتن هر یک از مؤلفه‌های مزبور، درصدد به‌کارگیری و پیاده ساختن هر چه بیشتر آنها در متن و تصاویر برآیند. برای مثال، می‌توان به صورت‌های ذیل عمل کرد:

۱. تبدیل کلمات در ذهن دانش‌آموزان به تصویر در جهت دور ساختن ترس آنها از ناشناخته‌ها و رشد قوه‌ی خلاقیت و خلق ایده‌های نو در ذهن آنها و همچنین در جهت بروز اختراعات و اکتشافات بزرگ علمی؛
۲. پرورش حواس و عقل دانش‌آموزان از طریق نگاه کردن به یک تصویر و همزمان به تأمل پرداختن در باب آن و سپس بیان برداشت‌های ذهنی خود از آن؛ زیرا مشاهده کردن یکی از راه‌های اصلی خلاق شدن است. برای مثال، در این کتاب از ۷۲ تصویر، تنها ۱۱ نمونه به‌طور عمیق، به این مسئله توجه داشته که مطلوب‌تر است تعداد آنها، هم از لحاظ کمی و هم کیفی (چالش‌برانگیزی) افزایش یابد. اما - همان‌گونه که قبلاً ذکر گردید- تشویق دانش‌آموزان به مشاهده در جهان پیرامون، از جمله نشانه‌های طبیعت و تفکر در آنها به‌عنوان نقطه‌ی آغاز فعال‌سازی نیروهای خلاق ذهن، تأثیر مطلوب‌تری در ترغیب آنها به سمت نوآوری و ایجاد ابتکارات تازه دارد تا نگاه کردن به یک تصویر کاغذی. همچنین در جهت پرورش حس شنوایی و قوه‌ی تعقل دانش‌آموزان، کتاب می‌تواند با گذاشتن یک گره کور در متن هر درس، از معلم بخواهد آن درس را برای دانش‌آموزان بخواند و سپس هر یک راه‌حلی برای باز شدن آن گره کور ارائه دهند. روشن است که در این صورت، دانش‌آموزان ملزم به خوب گوش دادن و به عبارت دیگر، گوش دادن فعال (گوش دادن با تفکر و تأمل) می‌شوند، نه شنیدن سطحی مطالب و یا حفظ طوطی‌وار متن که هیچ تأثیری در افزایش تفکر خلاق آنها ندارد؛

۳. ترغیب دانش‌آموزان به جرئت‌ورزی برای انجام کارهای خلاقانه؛ زیرا برای خلاق بودن باید شجاع بود. کتاب حاضر به زیباترین شکل، در درس چهارم و ششم (در کاخ نمرود، بانوی قهرمان)، جرئت‌ورزی حضرت ابراهیم علیه السلام در مقابل نمرود و شجاعت حضرت زینب رضی الله عنها در کاخ یزید را به تصویر کشانده است که می‌تواند در سوق دادن دانش‌آموزان به سمت شجاعت و جرئت‌آموزی تأثیر بسزایی داشته باشد. اما باید توجه داشت که ارائه‌ی الگو در پرتو رشد خلاصیت دانش‌آموزان به‌تنهایی کافی نیست، بلکه در کنار ارائه‌ی الگو، قرار دادن متعلم و حرکت در آن مسیر هم از اهمیت بسزایی برخوردار است. برای مثال، کتاب در جایی دیگر می‌توانست به جای آنکه مستقیماً به دانش‌آموزان بگوید «با استفاده از کاموا و گل یک تسبیح درست کنید»، از آنها بخواهد که هر کس با مشاهده و به‌کارگیری قوه‌ی تفکر خویش و با استفاده از بهترین و حتی ساده‌ترین وسایلی که در اطرافش موجود است، دست به ابداعی جدید و نوآورانه (به صورت ساده و در حد توان خویش) بزند. در این صورت، کتاب با خلق فرصت‌های تازه برای دانش‌آموزان، آنها را بر انجام کاری توانا نموده است که قبلاً نمی‌توانستند انجام دهند؛ حتی اگر دانش‌آموز با شکست‌های مکرری هم مواجه گردد، اما روحیه‌ی استقامت و شجاعت در برابر شکست‌ها در او افزایش می‌یابد که می‌تواند مقدمه‌ای برای ایجاد آثار بزرگ‌تر در بزرگسالی باشد؛

۴. توجه به رشد تفکر انتقادی دانش‌آموزان در جهت رشد خلاقیت و خوداتکالی آنها؛ چراکه اگر افراد در حیطه‌ی علمی نتوانند به انتقاد نمودن از یکدیگر بپردازند به‌طور حتم، جامعه دچار رکود علمی می‌گردد. بنابراین، بهتر است پایه‌گذاری این مهم از دوران کودکی شکل گیرد. اما باید توجه داشت که صرف آوردن جملاتی در این زمینه کافی و اثربخش نیست؛ مثلاً، کتاب در درس چهارم (در کاخ نمرود) انتقاداتی را از زبان حضرت ابراهیم علیه السلام به نمرود ذکر کرده که البته در جای خود مفید است. اما در کنار آن، قرار دادن خود دانش‌آموزان در حیطه‌ی عمل، بسیار مهم‌تر است؛ یعنی کتاب باید دانش‌آموزان را تشویق کند که خود در باب مبحث مربوط به آن، به بیان نظرات و عقاید خویش بپردازند و سپس هر یک در حد توان خود و به صورت ساده و سازنده، افکار و نظرات دیگران را بررسی و نقد کند؛

۵. روشن است که با انجام عمل فوق، دانش‌آموزان فرامی‌گیرند نباید سخن دیگری را تکرار کنند و یا به تقلید از افکار و اعمال آنها بپردازند، بلکه این خود هستند که باید افکار و ایده‌های جدید در ذهن خود خلق کنند و آنها را مطرح کنند؛

۶. جایگزین کردن هرچه بیشتر جملات و تصاویری که منجر به ایجاد تحولی عظیم در نگاه دانش‌آموزان به مسائل و رها ساختن آنها از نگاه عادی و روزمرگی شود. توقف کردن در مسئله و ارتباط برقرار ساختن بین آن با موضوعات گوناگون، به منظور کشف لایه‌های پنهانی و نه ظاهری آن مسئله، به منظور افزایش وسعت دید دانش‌آموزان امری ضروری است؛ چنان‌که قرآن کریم همواره این چنین عمل می‌کند.

جدول (۸): توزیع شاخص‌های اصل «انگیزه‌بخشی محتوا» در محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)

نام کتاب	تعداد جملات	تعداد تصاویر	کل واحد ثبت شده	عدم یکنواختی متن با سؤال کردن، مثال زدن، تصویرسازی ذهنی، بیان داستان و ایجاد فراز و فرود	بیان مسائل نو و بدیع علمی با نگاهی معنوی	آرامش‌بخشی محتوا	جمع کل
هدیه‌های آسمان، سوم ابتدایی (۱۳۹۲)	۱۰۳۶	۷۲	۱۱۰۸	۳۷۷	-	۴۷۷	۸۵۴
				۳۴/۰۲ %	-	۴۳/۰۵ %	۷۷/۰۷ %

چنان‌که در جدول (۸) ملاحظه می‌گردد: در اصل «انگیزه‌بخشی محتوا» از مجموع ۱۱۰۸ واحد ثبت شده، شاخص «آرامش‌بخشی محتوا» با فراوانی ۴۷۷ واحد (۴۳/۰۵ درصد) از بیشترین فراوانی برخوردار است و شاخص «عدم یکنواختی در متن» نیز با فراوانی ۳۷۷ واحد (۳۴/۰۲ درصد) از جایگاه خوبی برخوردار است. علاوه بر آن، شاخص «بیان مسائل نو و بدیع علمی» (با نگاهی معنوی) از هیچ نوع فراوانی در کتاب برخوردار نیست.

بحث و نتیجه‌گیری

محتوای آموزشی یکی از عناصر مهم در نظام آموزشی است که نیاز به توجهی روزافزون و دایمی دارد؛ زیرا این محتواست که در ذهن و افکار دانش‌آموزان جای می‌گیرد و آنها را درگیر خود می‌سازد و در ساختن نگرش و رفتار آنها، تأثیر خود را به شدت هرچه تمام‌تر می‌گذارد. بنابراین، لازم است برای تک‌تک کلمات و جملات و مفاهیمی که در کتب آموزشی مطرح می‌گردد و قرار است بخشی از آینده دانش‌آموزان را بسازد، به صورت عمیق و دقیق برنامه‌ریزی و تأمل شود. در این میان، قرآن کریم موثوق‌ترین منبع در امر انتخاب محتوای آموزشی و تربیتی است و توجه به اصول انتخاب محتوای آموزشی از قرآن کریم و پیاده کردن آنها در کتاب‌های درسی به‌طور حتم، موجب افزایش رشد علمی و معنوی و پرورش هرچه بیشتر دانش‌آموزان و سعادت روزافزون جامعه بشری می‌گردد.

هدف پژوهش حاضر «بررسی محتوای کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) از منظر اصول انتخاب محتوای آموزشی در قرآن کریم» بود. در بیان نتایج حاصل از سؤال اول پژوهش، بیان گردید که می‌توان اصول بی‌شماری را در امر انتخاب محتوای آموزشی از قرآن کریم استخراج کرد که در این تحقیق، به چهار نمونه همراه با شاخص‌های هر کدام اشاره گردید. این اصول عبارتند از: اصل «هدایت‌کنندگی محتوا»، «تدبربرانگیزی محتوا»، «اخلاقیت‌پروری محتوا» و «انگیزه‌بخشی محتوا».

نتایج سؤال فرعی اول در سؤال اصلی دوم پژوهش نشان داد: از مجموع ۱۱۰۸ واحد جمله و تصویر در کتاب هدیه‌های آسمان، مقطع سوم ابتدایی (۱۳۹۲) که ۱۰۳۶ واحد آن به جمله و ۷۲ واحد به تصویر تعلق دارد، (۸۱/۳۱ درصد) به شاخص «سوق‌دهندگی به سمت خدای متعال» و در واقع، به اصل «هدایت‌کنندگی محتوا» اشاره دارد. بنابراین، کتاب هدایت‌کننده به سمت خداوند و صراط مستقیم محسوب می‌گردد.

نتایج سؤال فرعی دوم در سؤال اصلی دوم پژوهش نشان داد: از مجموع ۱۱۰۸ واحد جمله و تصویر در کتاب، تنها ۲۷/۲۵ درصد به اصل «تدبربرانگیزی محتوا» اختصاص یافته است. شاخص «تفکر در تاریخ» با (۸/۲۱ درصد) و پس از آن، شاخص «تفکر در اسما و صفات خدا» با (۷/۶۷ درصد) بیشتر موجب تدبر می‌گردد. سپس - به ترتیب - شاخص‌های «سؤال کردن (متفکرانه)» (۵/۲۳ درصد)، «تفکر در جهان آفرینش» (اعم از طبیعت و موجودات زنده دیگر) (۴/۴۲ درصد)، «تفکر در خود» (۱/۷۱ درصد) از توجه کمتری برخوردارند. علاوه بر اینها، به تفکر در موجودات زنده دیگر، که زیاد هم قرآن کریم بدان سفارش کرده و حتی برخی سوره‌ها - برای مثال - با نام عنکبوت و نحل نام‌گذاری گردیده، کاملاً بی‌توجهی شده است.

نتایج سؤال فرعی سوم در پژوهش حاکی از آن است که از مجموع ۱۱۰۸ واحد ثبت شده، تنها ۱۱/۹۱ درصد به اصل «اخلاقیت‌پروری محتوا» توجه دارد. این اصل، که نسبت به سایر اصول از توجه کمتری برخوردار است، بیشترین فراوانی را در شاخص «تصویرسازی ذهنی» (۴/۲۴ درصد) و «پرورش حواس و عقل» (۳/۳۵ درصد) دارد. این در حالی است که شاخص‌های «جرئت‌آموزی و شهامت» (۲/۷۰ درصد)، «افزایش وسعت دید» (۱/۰۸ درصد)، «تبعیت نکردن کورکورانه از دیگران» (۰/۹۰ درصد) و «تفکر انتقادی» (۰/۵۴ درصد) از میزان توجه اندکی برخوردار است. این نتیجه با نتیجه‌گیری تحقیق صالحی عمران و چهارباشلو (۱۳۸۹) مبنی بر کم‌توجهی به مؤلفه‌های «اخلاقیت» در کتاب‌های ابتدایی و از جمله هدیه‌های آسمان هماهنگ است.

نتایج مربوط به سؤال چهارم فرعی پژوهش حاکی از آن است که از مجموع ۱۱۰۸ واحد جمله و تصویر در کتاب، ۷۷/۰۷ درصد به اصل «انگیزه‌بخشی محتوا» توجه کرده که حاکی از انگیزه‌بخشی کتاب در دانش‌آموزان است. در این میان، توجه به شاخص «آرامش‌بخشی محتوا» (۴۳/۰۵ درصد) و پس از آن شاخص عدم یکنواختی در متن (۳۴/۰۲ درصد) از پوشش خوبی برخوردار است. اما شاخص «بیان مسائل نو و بدیع علمی» و به عبارت دیگر، «توجه به کشفیات علمی جدید در پرتو نگاهی عارفانه و معنوی» از هیچ فراوانی برخوردار نیست. این نتیجه‌گیری با تحقیق رَوَن (۱۳۸۹) که در یکی از سؤالاتش کم‌توجهی به یافته‌ها و اطلاعات جدید علمی را در محتوای کتاب‌های ابتدایی نتیجه‌گیری کرده بود، هماهنگ است.

در مجموع، از نتایج ذکر شده، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که این کتاب در تألیف جدید خود، روند کیفیتی رو به بهبودی داشته است. همچنین به نظر می‌رسد این کتاب از حیث توجه به اصول انتخاب محتوای آموزشی از منظر قرآن کریم، در دو اصل «هدایت‌کنندگی» و «انگیزه‌بخشی» به دانش‌آموزان به خوبی عمل کرده است، اصل «تدبربرانگیزی محتوا» نیز از جایگاهی نسبی برخوردار است، اما در توجه به اصل «خلاصیت‌پروری محتوا»، که بسیار مهم و مطمح نظر قرآن کریم است، رضایت‌بخش نیست. توجه به این اصول بسیار مهم بوده و لازم است در اولین مرتبه توجه دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی، از جمله کتاب هدیه‌های آسمان قرار گیرد. بنابراین، بر اساس نتایج تحقیق حاضر، نکات ذیل پیشنهاد می‌گردد:

با توجه به نتایج پژوهش مبنی بر کم‌توجهی کتاب به برخی از شاخص‌های اصل «تدبربرانگیزی محتوا» همچون «تفکر در خود»، «تفکر در صفات خدا»، «تفکر در طبیعت و جهان آفرینش» و همچنین از آن‌رو که پروردگار متعال خود نیز در قرآن کریم بسیار به این امور توجه داشته است و تفکر در این موضوعات انسان را سریع‌تر به مبدأ آفرینش متصل می‌سازد، بدین‌روی، ارائه هرچه بیشتر این موضوعات را در کتاب هدیه‌های آسمان ضروری می‌سازد.

دانش‌آموزان در این سنین، هرچه بیشتر به شناخت دنیای پیرامون خود، از جمله شناخت موجودات زنده دیگر نیازمندند. با توجه به کم‌توجهی کتاب به این مهم، لزوم توجه بیشتر به موجودات زنده دیگر و تفکر در آنها در محتوای این کتاب ضروری می‌نماید؛ زیرا به این مهم بارها در قرآن کریم توجه شده و حتی برخی از سوره‌ها نیز با نام حیوانات نام‌گذاری گردیده‌اند. همچنین علاوه بر شناخت بیشتر این موجودات، روح بزرگ داشتن و مهربانی به این موجودات نیز در دانش‌آموزان تقویت می‌گردد که می‌تواند به تمام زندگی آنها در بزرگسالی نیز سرایت کند.

با توجه به یافته‌ها و نتایج پژوهش مبنی بر عملکرد ضعیف کتاب در اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» از منظر قرآن کریم، باید توجه داشت که امروزه جامعه بیش از پیش به جوانانی خلاق و توانمند در عرصه‌های گوناگون نیازمند است و پایه‌گذاری آن هم از دوران کودکی انجام می‌پذیرد. بدین‌روی، پیشنهاد می‌گردد در محتوای کتاب مزبور توجه بیشتری به اصل «خلاصیت‌پروری محتوا» مبذول گردد. همچنین از آن‌رو که خلق تصاویر ذهنی علاوه بر افزایش قدرت خلاقیت در دانش‌آموزان، موجب دوری از خستگی و ایجاد فرصتی لذت‌بخش و یادگیری عمیق‌تر برای آنها می‌گردد - که مطابق نتایج پژوهش در این کتاب بدان توجه اندکی شده - بنابراین، سزاوار است محتوای دروس چنان تنظیم و تألیف گردد که دانش‌آموزان همراه با خواندن هر درس، به خلق تصاویری زیبا در ذهن خود نیز بپردازند. این مهم در قرآن کریم نیز زیاد مشاهده می‌گردد.

با توجه به گسترش علوم و تحقیقات جدید علمی در حیطه‌های گوناگون و کم‌توجهی شدید کتاب به آن، مطابق نتایج پژوهش، بیان مسائل و کشفیات علمی جدید به صورت کاملاً ساده و ملموس در پرتو نگاه عارفانه و مرتبط ساختن آن با قدرت و علم لایتناهی الهی امری ضروری است. بنابراین، پیشنهاد می‌گردد این کتاب هرچه بیشتر به سمت ارائه کشفیات جدید علوم با نگاهی معنوی حرکت کند. به نظر می‌رسد در امر انتخاب محتوای آموزشی، می‌توان اصول بی‌شماری را از قرآن کریم استخراج کرد. از این‌رو، به محققان علاقه‌مند در این زمینه پیشنهاد می‌گردد ضمن استخراج این اصول از قرآن کریم، به بررسی آن در محتوای کتاب‌های گوناگون در مقاطع تحصیلی بپردازند.

منابع

صالحی عمران، ابراهیم و حسین چهارباشلو، ۱۳۸۹، «تجزیه تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره آموزشی ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های خلاقیت به‌عنوان یکی از راه‌های پرورش خلاقیت دانش‌آموزان»، سومین کنفرانس ملی خلاقیت‌شناسی.

طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۷۴، *ترجمه تفسیر المیزان*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۴، تهران، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین قم.

عطاران، محمد، ۱۳۸۳، *جهانی شدن و فناوری اطلاعات و تعلیم و تربیت*، تهران، توسعه فناوری آموزشی مدارس هوشمند.

فتیحی واجارگاه، کوروش، ۱۳۸۴، *اصول برنامه‌ریزی درسی*، تهران، ایران‌زمین.

قرائتی، محسن، ۱۳۸۳، *تفسیر نور*، ج ۶، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ۱۳۹۱، *نرم‌افزار جامع التفاسیر نور*، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

مشایخ، فریده، ۱۳۸۳، *دیدگاه‌های نو در برنامه‌ریزی آموزشی*، تهران، سمت.

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، ج ۷، ۱۵ و ۲۴، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

ملکی، حسین، ۱۳۸۸، *برنامه‌ریزی درسی* (راهنمای عمل)، مشهد، پیام اندیشه.

یارمحمدیان، محمدحسین، ۱۳۸۶، *اصول برنامه‌ریزی درسی*، تهران، یادواره کتاب.

Fatih Gence, M., Avest, S. Miedema. (۲۰۱۱), Religious education in two secular multicultural societies: the Turkish and Dutch case compared, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, Vol: ۱۵, p. ۸۰۱-۸۰۵.

قرآن کریم، ۱۳۹۰، ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، بیروت، مرکز طبع و نشر جمهوری اسلامی ایران.

امینی، سیده نصرت، ۱۳۶۱، *مخزن العرفان در تفسیر قرآن*، ج ۱۴، تهران، نهضت زنان مسلمان.

امینی، محمد، ماشاللهی‌نژاد، زهرا و مرضیه عزیزاده زارعی، ۱۳۹۱، «تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت»، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال ۶، ش ۱۰، ص ۲۶-۷.

ایمانی، محسن و محمد مظفر، ۱۳۸۳، «تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کارپایه دوم دبستان چاپ ۱۳۸۱ در مقایسه با تعلیمات دینی چاپ ۱۳۸۰»، *نواوری‌های آموزشی*، سال سوم، ش ۷، ص ۱۴۲-۱۱۵.

باقری، خسرو، ۱۳۸۷، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران، مدرسه.

برومند، سیده‌مهدی، ۱۳۸۰، *شیوه‌های تعلیم در قرآن و سنت*، رشت، کتاب مبین.

بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، بی‌تا، *مجموعه مقالات قرآن و طب*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه دانشگاه شاهد.

پروند، محمدحسین، ۱۳۸۵، *مقدمات برنامه‌ریزی آموزشی درسی*، تهران، شیوه.

پوردهاقانی، علی‌قاسم و احمدرضا نصر اصفهانی، ۱۳۹۱، «رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی»، *پژوهش در مسائل*

تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۱۹، ش ۱۳، ص ۹۲-۷۱.

تقفی تهرانی، محمد، ۱۳۹۸، *تفسیر روان جاوید*، تهران، برهان.

حسینی، سیدحسام، ۱۳۸۷، «تفکر خلاق مبنای شیوه‌های آموزشی پیامبر ﷺ»، *دانشگاه اسلامی*، سال دوازدهم، ش ۲، ص ۴۳-۲۱.

داورپناه، ابوالفضل، ۱۳۷۵، *انوار العرفان فی تفسیر القرآن*، ج ۹ و ۱۰، تهران، صدر.

داودی، محمد، ۱۳۸۷، *سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ* (تحت نظر علیرضا اعرافی)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

باغستانی، اسماعیل، ۱۳۸۲، *آراء و رویکردهای تعلیم و تربیت*، ج ۷، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

دهقانی، مهدی، و بی‌بی عشرت زمانی، ۱۳۸۷، «میزان فعال و غیرفعال بودن محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کار چهارم ابتدایی تألیف جدید تعلیمات اسلامی»، *پژوهش‌های تربیتی و روان‌شناختی دانشگاه اصفهان*، سال ۴، ش ۱، ص ۲۲-۱.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، بی‌تا، *قرآن و علم*، ج ۴، قم، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآنی.

روّ، سیدامیر، ۱۳۸۹، «بررسی مبانی، اصول و فرایند تألیف کتاب‌های دوره ابتدایی در نظام آموزش و پرورش ایران»، *تربیت اسلامی*، سال ۷، ش ۱۵، ص ۱۹۱-۱۶۳.

_____، ۱۳۹۰، «میزان رعایت معیارهای عام در انتخاب و سازماندهی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نظام آموزش و پرورش ایران»، *مطالعات برنامه درسی*، سال ۶، ش ۲۲، ص ۱۱۶-۹۷.

سرمد، زهره، بازرگان، عباس و الهه حجازی، ۱۳۸۵، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگاه.